

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.334

І.М. БАБАК

БІДНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН: СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглянуто гносеологічні та сучасні умови розвитку бідності як соціального феномену в українському суспільстві. Проаналізовано методологічні підходи до вивчення та визначення бідності, диференційовано бідність як соціально-економічну категорію на відносну й абсолютну, розкриваючи при цьому ряд специфічних матеріальних, душевно-емоційних та історичних особливостей української бідності.

Ключові слова: суспільство, соціальний феномен, бідність.

Актуальність проблеми. Дослідження бідності як соціального феномену посідає особливе місце в науці. Бідність досліджували філософи, економісти, політики, соціологи, юристи, психологи й представники інших наук, при цьому кожний знаходив свій об'єкт і предмет дослідження. Одні уявляли бідність як неминучість будь-якого суспільства, як вічну суперечність, джерело технічного прогресу й соціальних потрясінь; інші вбачали в бідності соціальне зло, властиве самій природі людини, некомпетентність влади вирішити цю проблему, соціальне дно, коли бідність породжує бідність і призводить до деградації людини як особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У соціологічній літературі аналіз соціальних процесів, пов'язаних з бідністю проводиться, щонайменше, за трьома напрямками. Перший із них пов'язаний із формалізацією процесів соціального управління й оптимізацією функціонування соціальних систем (Н.А. Архипова, В.В. Кульба, Л.А. Растрингін та ін.). Другий напрям пов'язаний із процесами нестабільності соціальних систем, у рамках якого виділяються підходи до вирішення бідності, що розроблялись багатьма авторами (В.Е. Бабосов, В.К. Левашов, В.В. Локосов, Н.Ф. Наумова, А.І. Пригожий, Н.Н. Саппа, О.І. Шкаратан, В.А. Ядов та ін.). Третій напрям становлять праці, які враховують екстремальні умови при моделюванні соціальних процесів (Ю.І. Саєнко, І.Н. Таганов та ін.).

Усі дослідники згодні у висновку, що ефективно вирішення проблеми бідності неможливе в умовах прискореного економічного розвитку країни. Саме тому в Україні затверджена програма боротьби з низьким рі-

внем життя. Зауважимо, що держава захищає та забезпечує добробут населення, зокрема його мало захищених верств, за допомогою відповідного інструментарію. Так, Закон України “Про межу мало захищеності” від 04.10.1994 р. визначив вартість прожиткового мінімуму або межу злиднів для непрацевдатних та непрацюючих громадян, а не мінімальний споживчий бюджет (реальне значення межі мало захищеності – 25–30% мінімального споживчого бюджету) [1; 3].

Формулювання цілей статті.

Зауважимо, що сучасне українське суспільство має значні економічні розбіжності між соціальними верствами населення. Як зазначалося, мова йде про абсолютне збагачення й абсолютну збіднілість значних мас населення. Ця проблема виявляє себе не тільки в порушенні об’єктивних законів розвитку економіки, а й соціально-політичної, духовної сфер, що впливає негативно на основи життєдіяльності нації як людської спільноти. З нашої точки зору, усе це підтверджує, що бідність є комплексною проблемою і не тільки економічною, а й проблемою суспільної ментальності. На жаль, як показує практика, внаслідок економічної депресії бідність в Україні набула стійкого характеру.

Аналіз праць учених показав, що українська бідність має ряд специфічних особливостей:

- низький рівень життя населення в цілому;
- психологічне неприйняття економічної нерівності;
- велика кількість людей, які вважають себе бідними;
- бідність серед працюючого населення.

Перелік найважливіших (так званих, базових) потреб людини, які найбільш точно окреслюють ситуацію з бідністю в країні та є актуальними для нашого суспільства, включає: можливість вести здоровий спосіб життя; якісне медичне обслуговування; доступність якісної освіти; побутові умови для нормального життя; доступ до зайнятості згідно зі здобутою освітою і кваліфікацією тощо.

Зокрема, у Росії бідними вважають тих, хто має грошовий дохід, який не дає змоги повною мірою зберегти здоров’я і забезпечити нормальні умови життєдіяльності [7, с. 56].

Авторська концепція дослідження феномену бідності російської вченої Л.Т. Волчкової полягає у взаємозв’язку цього феномену з поняттям багатства у рамках теорії соціального розвитку і добробуту суспільства. Під бідністю автор концепції розуміє такий стан, за якого виникає невідповідність між досягнутим середнім рівнем задоволення потреб та можливостями їх задоволення в окремих соціальних групах, верств населення. Учена стверджує також, що бідність характеризується нерозвинутістю самих потреб, а також прагненням задовольнити насамперед матеріальні потреби. Це призводить до низької матеріальної захищеності окремих груп населення, до зміни їх системи цінностей, до формування особистісного соціального світу і своєї культури [2, с. 52]. У цьому випадку мова йде про суб-

культуру бідності як культуру життєвого стилю, який вступає у дисонанс із загальноприйнятим у суспільстві, що становить, на думку автора, загрозу для нормального функціонування суспільства.

Результати дослідження.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства відбувається структурна трансформація простору соціальних проблем, які змінюють і місце людини в соціальній структурі суспільства. Саме тому важливою проблемою є соціально-психологічне сприйняття та самоідентифікація особистості як багатого, так і бідного громадянина.

Питання соціального захисту працюючих регулюється законодавчими та нормативними актами і відображено у Конституції України, у Кодексі законів про працю, Господарському кодексі України, у Законах України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії”, “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності”.

Особливістю нашого часу є те, що бідність не існує лише в традиційних формах. На жаль, для її визначення використовуються критерії та методи, розроблені ще в 30-х рр. ХХ ст., що призводить до розбіжності між функціонуванням служб соціальної допомоги та деякими формами бідності. Цікавим є дослідження і характеристика нових форм феномену бідності. Йдеться про форми прояву бідності у суспільстві, до яких учені зараховують традиційну або матеріальну, а також нову (символічну) форми.

Дослідник Л. Гордон стверджує, що до таких форм можна віднести бідність “слабких” і бідність “сильних” [3, с. 25]. Бідність “слабких” – це соціальна бідність, тобто тих людей, які не мають з поважних причин змоги забезпечити своє існування на достатньому рівні. Бідність “сильних” виникає в умовах, коли люди не мають змоги за рахунок своєї праці забезпечити загальноприйнятий рівень добробуту.

Із цієї точки зору, як стверджує Л. Гордон, бідність “сильних” можна визначити як виробничо-трудова або економічну”. Як показує аналіз праць учених, багатство як соціологічна категорія характеризується багатогранністю, розвинутістю суспільних потреб особистості та її соціальних зв’язків. Можна зробити висновок, що на сьогодні багатство суспільства полягає у тому, що повинен бути налагодженим процес “виробництва” людини з багатими якостями і зв’язками, потребами, які є цілісним й універсальним продуктом суспільства.

Відомо, що багатство і бідність виступають характеристиками соціального розвитку суспільства. Вони народжуються в процесі дії механізму соціальної диференціації у сферах виробництва, розподілу та споживання життєвих благ. Багатство і бідність пов’язані з діалектикою прогресу та регресу в соціальному розвитку. Сутність цього положення полягає в тому, що прогресу багатостороннього розвитку людини і суспільства як вищої форми вираження багатства постійно протистоїть регресивна традиція. Йдеться про недостатній розвиток потенціалу особистості, однієї сфери суспільства за рахунок іншої або навіть падіння всіх його сфер.

Залежно від того, які потреби людини здатні задовольнити, виділяють три види бідності, при цьому виходять із трьох основних концепцій: абсолютної, відносної, суб'єктивної.

Абсолютна бідність – стан, за якого індивід на свій дохід не здатний задовольнити навіть базисні потреби в їжі, житлі, одязі, теплі, або здатний задовольнити тільки мінімальні потреби, що забезпечують біологічну виживаність. Чисельним критерієм виступає поріг бідності (прожитковий мінімум).

Відносна бідність – неможливість підтримувати гідний рівень життя, або деякий стандарт життя, прийнятий у певному суспільстві. Відносна бідність показує те, наскільки певна людина бідна порівняно з іншими людьми.

Суб'єктивна бідність – базується на оцінках власного положення самими людьми, що відчувають, чого не мають достатньо, щоб жити, самі для себе визначають рівень бідності [6].

Останнім часом російські соціологи починають доходити висновку, що в дослідженнях бідності необхідний аналіз депривації (оцінювання бідності через випробовувані позбавлення) у соціальному житті, якої зазнає певна частина населення. У цьому полягає суть деприваційного підходу в оцінках бідності, невід'ємної складової концепції її відносного розуміння й вивчення. Деприваційний підхід вимагає обліку ряду матеріальних і соціальних індикаторів з метою визначення якісного “порога”, що означає соціальну ексклюзію, тобто фактичне виключення певної частини населення з нормальних умов життєдіяльності.

Оцінку в бідності, засновану на деприваційному підході, варто розмежовувати на кількісну та якісну сторони депривації.

Якісне наповнення різних шаблів депривації (рівнів бідності):

1) шабель, що характеризує близькі до середніх життєві стандарти й не означає істотне відхилення від загальноприйнятого в російському співтоваристві способу життя. Родини на цьому шаблі мають потребу в поліпшенні житлових умов, заощаджують на придбанні сучасних дорогих предметів тривалого користування, платних освітніх послугах, сімейному відпочинку й розвагах;

2) шабель скрутності (малозабезпеченості) – коли не вистачає коштів на улюблені в родині делікатеси, подарунки для близьких, газети, журнали, книги; знижується якість дозвілля дорослих і дітей; родина не може дозволити собі придбати пральну машину, відвідати далеких родичів; відмовляється від платних послуг, у першу чергу необхідних медичних;

3) шабель гострої потреби (бідності) – позбавлення концентрується на якості харчування, нестачі одягу й взуття (дорослі члени родини змушені відмовлятися від їхнього відновлення), родині важко підтримувати житло в порядку, мати прості повсякденні меблі, організувати в разі потреби ритуальний обряд (похорони, поминки), здобувати життєво важливі ліки, обмежувати можливості запрошення гостей і виходу в гості;

4) шабель убогості, коли ресурсів не вистачає на нормальне харчування, родина заощаджує на предметах гігієни, не оновлює одяг для дітей у міру їхнього зростання, відмовляє їм у покупці фруктів, соків, не має таких предметів тривалого користування, як телевізор і холодильник.

Варто звернути увагу, що багато видів депривації, зазнаваємої росіянами в цей час, поки прямо не асоціюються в масовій свідомості з бідністю, оскільки наявні в більшості населення.

Більш вірогідно оцінити ступінь нерівності в розподілі доходів населення, з погляду критичного рівня добробуту в суспільстві та його кількісному вимірі, можна через показники абсолютної бідності. Критерієм абсолютної бідності є рівень бідності, що може бути вимірний такими показниками (табл.).

Таблиця

Система показників бідності [13, с. 87–88]

Показники	Характеристика
Ступінь бідності	Відношення чисельності, що мають середньодушовий прожиткового мінімуму до всього населення
Поріг (риса, рівень) бідності	Дохід, що забезпечує споживання на рівні прожиткового мінімуму (далі – ПМ)
Масштаб бідності	Чисельність родин, що мають дохід нижче ніж ПМ
Поріг убогості	Дохід, що не перевищує 50% ПМ
Масштаб убогості	Чисельність родин, що мають середньодушовий дохід нижче ніж 50% від величини ПМ
Ступінь убогості бідного	Відношення чисельності жебраків до чисельності населення
Дефіцит доходу	Сумарне значення доходу, необхідне для підвищення доходів осіб, що мають середньодушовий дохід нижче ніж ПМ, до величини ПМ
Індекс глибини величини бідності (тобто індекс ступеня збідніння)	Середнє відхилення доходів бідних родин від ПМ. Виражається величиною сумарного дефіциту сумою коштів, необхідної для того, щоб середньодушовий дохід усіх бідних родин досяг риси бідності, співвіднесеної із загальною кількістю родин
Індекс гостроти (твердість) бідності	Середньозважене відхилення доходів бідних родин від величини ПМ. Виражається величиною сумарного квадратичного дефіциту доходів, співвіднесеної із загальною кількістю родин

Наведені показники можна умовно поділити на дві групи: 1) (ступінь бідності, масштаб бідності, ступінь убогості, масштаб убогості) характеризує кількісні та якісні зміни масштабу конкретного явища; 2) використовується для того, щоб оцінити, наскільки глибоко протікає в суспільстві процес зубожіння населення. Найбільш точними індикаторами кількісного визначення нерівномірності в розподілі доходів є так звана система агрегованих показників бідності: рівень бідності (у нашій системі – ступінь бідності), глибина бідності й гострота (твердість) бідності. Якщо перший показник (ступінь бідності) систематично розраховується офіційною статистикою Росії, то застосування двох інших має епізодичний характер. Запро-

понована система показників дає змогу більш глибоко оцінити динаміку змін, що відбуваються в зоні бідності, як у цілому країною, так і в регіонах. Така оцінка нерівності в добробуті населення досить ефективна при порівняльних дослідженнях у часі. Застосування відповідно до регіональних умов того чи іншого рівня відхилення від величини прожиткового мінімуму дасть змогу одержати не тільки кількісне, а і якісне подання про нерівномірність у розподілі доходу, а також загальне подання про ефективність впливу регіональної соціальної політики зі скорочення диференціації в рівні добробуту населення.

Межі абсолютної й відносної бідності не збігаються. У суспільстві може бути ліквідована абсолютна бідність, але завжди збережеться відносна. Адже нерівність – незмінний супутник складних суспільств. Таким чином, відносна бідність зберігається навіть тоді, коли життєві стандарти всіх верств суспільства підвищилися.

Разом із тим, незважаючи на велику кількість досліджень, із проблеми бідності немає ще точного й усталеного подання про те, що таке бідність. Звідси й розбіжності в оцінюванні масштабів бідності, вони коливаються від 20 до 40% (і навіть більше), залежно від застосовуваного підходу до визначення й виміру бідності.

Важливою є оцінка в соціальних науках і в суспільстві бідності як соціального зла. На думку деяких науковців, зло бідності полягає в тому, що вона є злочином суспільства з точки зору тих соціальних наслідків, які вона має. Виступаючи соціальним злом, бідність виконує певні функції в суспільстві, серед яких: економічна функція (йдеться про виконання бідними ряду суспільно необхідних робіт, за які вони отримують низьку заробітну платню), соціальна, психологічна, духовна тощо. Важливим є те, що при цьому доходи багатих збільшуються, а це у свою чергу сприяє розвитку капіталістичної економіки. При цьому, важливим є той факт, що вони забезпечують робочі місця для середнього класу, зокрема в секторі догляду, соціального й адміністративного контролю тощо.

З нашої точки зору, проблема бідності як соціального феномену суспільства виявляється в об'єктивній суперечності між загальним стандартом рівня життя в суспільстві та суб'єктивним сприйняттям бідності на культурно-світоглядному рівні свідомості людини, яке призводить до порушення пропорцій соціального функціонування і розвитку суспільства в цілому. Саме на цій основі ґрунтується дисбаланс інтересів різних соціальних груп, розпад домінуючих соціальних цінностей, внаслідок чого змінюються суттєві якості соціуму.

Висновки. Проблема бідності як соціального феномену виникає внаслідок порушень об'єктивно зумовлених пропорцій соціального виробництва: пропорцій діяльності (співвідношення соціально неоднорідних видів праці, співвідношення зайнятого і незайнятого у суспільному виробництві населення); пропорцій станів (диференціації населення за рівнем забезпеченості матеріальними, духовними й соціальними благами, співвідношення

між елементами добробуту та фазами його відтворення); пропорцій відношень (людина – суспільство – природа, людина – соціальна група – клас – суспільство). В їх основі лежить ключова пропорція між виробничою і споживчою силою суспільства, виразом якої є співвідношення робочого й вільного часу.

Бідність – це не просто складне соціально-економічне, а й культурно-моральне явище, що характеризується нездатністю індивідів або соціальних груп самим оплачувати вартість необхідних благ. Бідність залежить від загального стандарту рівня життя в певному суспільстві. Розрізняють абсолютну й відносну бідність.

Проблема бідності настільки актуальна, що до неї зводяться багато інших проблем. З бідністю прямо пов'язані питання демографії, зайнятості населення, безробіття; бідність має безпосередній вплив на здоров'я населення, рівень утворення й культуру громадян, їх виховання, соціалізацію й моральність, вона є одним із факторів, які гальмують розвиток науки. Бідність сприяє дегуманізації людських відносин, зростанню злочинності й тероризму, призводить до зниження рівня і якості життя. Вона специфічно впливає на політичні відносини, реалізацію державної політики на всіх рівнях, гальмує становлення цивільного суспільства.

Отже, бідність в Україні полягає, у першу чергу, у стрімкому характері негативних процесів, що почали відбуватися водночас і, тим самим спричинили появу типу бідності, не притаманного світовому суспільству. Нужденність стала звичною реальністю для великих груп населення, не тільки тих, хто опинився в екстремальних умовах, а й для тих, хто раніше міг забезпечити себе і свою родину, тобто для робітників кризових галузей, зокрема осіб з високим рівнем освіти або кваліфікації. Зниження реальних доходів населення і розповсюдження бідності в Україні в роки ринкових реформ – це результат не тільки падіння обсягів та рівня виробництва, високого рівня інфляції, а й наслідок відсутності ефективних державних механізмів щодо сприяння адаптації населення до нових економічних умов. Загрозливі масштаби бідності та виникнення явища застійної бідності вимагає від держави першочергових дій, направлених на поліпшення становища населення, яке опинилося на межі зuboжіння. У зв'язку із цим виникає необхідність прийняття спеціальної державної програми допомоги бідним верствам населення України.

Таким чином, бідність як соціальний феномен виявляється у всіх сферах громадського життя, у всіх аспектах соціальних відносин й заслуговує найпильнішої уваги соціологів.

Список використаної літератури

1. Вітовський В. Українська трагедія 90-х: постановка проблеми / В. Вітовський // Універсам. – 2003. – № 3–4. – С. 3–5.
2. Волчкова Л.Т. Стратегии социологического исследований бедности / Л.Т. Волчкова, В.Н. Минина. – 1999. – С. 49–56.
3. Гордон Л. Четыре рода бедности в современной России / Л. Гордон // Социологический журнал. – № 4. – 1994. – С. 25.

4. Злобіна О.Г. Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності / О.Г. Злобіна, В.О. Тихонович ; НАН України, Інститут соціології. – К., 1996. – 100 с.
5. Зоркая Н. Проблемы повседневной жизни семьи: “Бедность” как фокус восприятия повседневных проблем / Н. Зоркая // Мониторинг общественного мнения. – 2003. – № 1 (63). – С. 26–38.
6. Красун А. Бідність в Україні та шляхи її подолання / А. Красун, Я. Турчин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2008. – № 20. – С. 81–85.
7. Маслоу А. Мотивация и личность : пер. с англ. / А. Маслоу. – СПб. : Питер, 2008. – 352 с.
8. Москаленко В.В. Соціальна психологія : підручник / В.В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
9. Москаленко В.В. Особливості статево-рольової соціалізації в умовах трансформації суспільства / В.В. Москаленко, В.Г. Романова // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 107–116.
10. Пасхавер Б. Продовольчий аспект подолання бідності / Б. Пасхавер // Економіка України. – 2004. – № 3–10. – С. 71–76.
11. Свердлина С. Становление гражданского общества в Украине: анализ проблем и перспектив / С. Свердлина // Громадянське суспільство та проблеми становлення особистості : зб. наук. пр. / [відп. ред. А.С. Лобанова]. – Кривий Ріг : Забже : Видавничий дім, 2007. – Вип. 2. – С. 74–79.
12. Чернина Н. Бедность как социальный феномен российского общества / Н. Чернина // Социологическое исследование. – 1994. – № 3. – С. 55.
13. Ярошенко С. Теоретические модели бедности / С. Ярошенко // Рубеж: Альманах социальных исследований. – 1999. – № 8–9.

Стаття надійшла до редакції 28.10.2012.

Бабак И.Н. Бедность как социальный феномен: специфика украинского общества

В статье рассматриваются гносеологические и современные условия развития бедности как социального феномена украинского общества. Анализируются методологические подходы к изучению и определению бедности, дифференцируется бедность как социально-экономическая категория на относительную и абсолютную, рассматривается при этом ряд специфических материальных, душевно-эмоциональных и исторических особенностей украинской бедности.

Ключевые слова: общество, социальный феномен, бедность.

Babak I. Poverty as a social phenomenon: the specificity of Ukrainian society

In the article an author examines modern terms of development of poverty as social the phenomenon in Ukrainian society. An author analyses the methodological going near a study and determination of poverty, gives it a shot to differentiate this socio-economic phenomenon on relative and absolute poverty, exposing a number of financial, heartfelt emotional and historical features of Ukrainian poverty.

Key words: society, social phenomenon, poverty.